

Сталося те, про що два роки селяни мріяли попри всі жахіття напівголодного і голодного існування — голодомор відступив. Скасування хлібних карток показало, що система розподілу розучилася працювати в системі товарно-грошових відносин, мережа торгівельних установ практично перестала існувати. Про проблеми, які постали на той час перед місцевими властями йдеться в опублікованій бесіді з завідувачем райвнutorгу Старо-Каранського району Зінченком. З інтерв'ю дізнаємося, що на момент скасування карткової системи на централізованому постачанні перебувало 2 409 осіб, децентралізованому — 562 особи. Про те, якою мірою вона відповідала реальним споживчим потребам населення можна скласти уявлення, зважаючи на загальну кількість населення. На 1 січня 1930 р. населення району становило 33 338 осіб. Тільки в районному центрі — с. Стара Карань мешкало 4 217 осіб. Згідно з відомостями на 1 січня 1933 р. людність району становила 14 722 осіб — майже удвічі менше за 1930 р. (!)

Після скасування карток за попередніми підрахунками кількість споживачів мала зрости до 6 471 особи. Щоденне споживання в грудні 1933 р. по Ст.-Каранському району дорівнювалося 1 тонні хліба, з 1 січня 1934 р. воно мало збільшитися до 2 тон хліба, 1 тонни борошна, 1 тонни зернофуражу та крупи. Натомість єдина пекарня райспоживспілки була спроможна випікати тільки 1 800 кг хліба. Для задоволення потреб населення планували відкрити ще дві пекарні. Перед хліборобами поставали нові завдання: «... Увеличить продуктивность в работе, максимум внимания уделитъ качеству, научится выпекать новые наилучшие сорта хлеба»²⁹⁵. Тоді, як пекарі мали наново вчитися випікати поки ще не здобні булки, проте принаймні якісний хліб, хтось мав його реалізовувати. Торговельна ж мережа практично була зруйнована: на всю Карань з населенням близько 4 тис. осіб діяв один (!) хлібний ларьок. Згідно з планами районної споживчої спілки з 1 січня 1935 р. мали запрацювати магазин з продажу муки та фуражу, магазин з продажу готового хлібу, а також кондитерський (!) магазин. Хлібний магазин планували відкрити в с. Ст. Гнатівка, в решті сіл району мали запрацювати магазини з продажу борошна та фуражу. Для роботи в торговельних точках РК ЛКСМУ зобов'язався виділити 5 кращих комсомольців, які мали пройти підготовку на спеціальних курсах²⁹⁶.

5. Повсякденне життя голодуючого міста

Страшні часи переживали міста й містечка республіки.

Харків — одне з найбільших і найгарніших міст України — посідало впродовж непу визначне місце в етнокультурному житті республіки. Етнічний склад столиці повнотою відображав строкатість етнічної мапи республіки. Етнокультурне ядро міської громади складали українці, росіяни та євреї. Саме вони відігравали вирішальну роль у формуванні культурного середовища міста. Однак, низку неповторних рис йому надали вірменська, грецька, турецька, болгарська, білоруська та інші громади. Втім, Харків передовсім був столицею УСРР. Тут працював уряд Радянської України, тут зосереджувалися провідні науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади, культурна еліта. Їхнім колективним розумом генерувалися ідеї, які слугували дороговказом для решти республіки.

Столиця позиціонувалася як прототип міста майбутнього. Харківська преса декларувала стратегію будування індивідуального побуту на колективні рейки. В центральній частині міста будували заклади громадського харчування, автоматичні пральні, бані, перукарні, що мали при звичайті городян до сфери послуг і водночас вивільнити для продуктивної праці руки домогосподарок. Та це — офіційна версія побутового перевороту в столиці, тиражована гаслами часів «Великого ривка». В 1932 р. під комуністичну риторичку підводиться інша основа — з весни 1932 р. навіть у столиці нарастають продовольчі проблеми, міська влада йде шляхом централізації розподілу харчів.

На початку року по Харківських житлокоопсах було всього 26 їдалень. Для більш-менш прийняттого задоволення потреб населення кооперативів потрібно було відкрити ще 98 їдалень. Наприкінці року керівники житлокооперації планували відпускати в централізованому порядку не менше як 100 тис. страв щодня.

Предбачалося відкриття 15 перукарень. Сітка перукарень міста тоді б досягла 31-ї одиниці. Планували запустити чотири механічні пральні із пропускною спроможністю на 4 800 штук білизни щодоби та 9 напівмеханічних пралень на 4 500 одиниць білизни. В середині березня мала вступити в експлуатацію механічна пральня (з пропускною спроможністю 1 200 комплектів білизни) в Ленінському районі.

Картина перетворення побутової сфери столиці вимальовувалася грандіозна: при житлокоопсах передбачалося організувати 100 побутових коопативів. Вони й повинні були керувати всіма побутовими закладами при житлокоопсах — їдальнями, перукарнями, пральнями, тощо. Побутові колективи — це громадські товариства, що ставлять собі за завдання поліпшити побут робітників, пишемовно твердила преса.

Але це — всього лише плани. Реальність «дещо» інша. Облаштовувати решту від запланованої кількості (три пральні) ще й не починали. Немає навіть приміщення для них. Перукарень від початку року не відкрито жодної. І, нарешті, про стан житлокоопівських їдалень. Їдальні зняті з централізованого постачання. Працюють вони дуже погано. Все доводиться купувати на вільному ринку²⁹⁷, який поволі переходить у «тінь», ціни захмарні. Повсюди — прорив з ремонтом житла.

Місяць за місяцем преса невідомо чому змінюється. Газетні шпальта, власне, унаочнюють економічну катастрофу. Папір низької якості, газети зменшуються розміром майже вдвічі. З номеру в номер тиражується нав'язлива ідея — «розвиток кролівництва дасть змогу вирішити проблему з м'ясом» (хто всерйоз вважав кролів адекватною заміною знищеному багатотисячному поголів'ю великої рогатої худоби, важко зрозуміти). Ні для кого не секрет — м'ясо в столиці перетворюється на розкіш, його споживають лише республіканські керманічі та спекулянти.

Практично ніде не виконуються плани засіву земель житлокоопівських господарств, не створюються ферми. Фінансовий прорив у житлоспільці колошальний, неплатежі набирають загрозливих форм.

В центральній кооперативній газеті багато фото садочків (зокрема, й нацменівських) — діти біля столів з порожніми тарілками, як правило, в одних трусах.

Все розвалюється... Ідея комуністичного побуту для городян у своїй фантастичній версії 1929–1931 рр. доживає останні дні.

Преса ще намагається мобілізувати членів кооперативів, підняти їх над буденністю високими гаслами й закликами, але вони не діють. Мало ефективна й кампанія освітньої роботи в середовищі городян, побутові умови в кооперативах на загал лишаються вкрай складними — комунальні квартири, як і раніше, — осередки дрібнобуржуазних чвар та розбрату. «Культура примусів» перемагає комуністичні ідеали.

Втім, для перспективно високих мрій ще лишається місце на газетних шпальтах. Авжеж, — у 1932 р. виповнюється десята річниця української житлової кооперації. Архітектор Ю. Резніков закликає меблеві фабрики звернути увагу на сучасні потреби робітничого житла.

«Питанню обладнання робітничого житла досі приділяють не цілком гідну увагу. Новенькі квартири наповнюються часто-густо хоч і новою, але цілком безсмаковою величезних розмірів меблюю.

Нікому не потрібні величезні буфети «по образу и подобию» старих, і з безмежною кількістю шухлядок, шафочок, полицок забирають жилу площу.

Ці буфети, що нагадують собою пузаті купецькі самовари «доброго» старого часу, розраховані на ховання сервізів на 60 персон, не потрібні тепер нам.

А одержні шафи, що собою підпирають стелі, зроблені з розрахунку старої височини квартири в 3,5–4 метри, майже не влізають у наші кімнати, заввишки в 2,8–3 метри.

Кухонні столи величезних розмірів, розраховані теж на виготовання їжі на 60 персон, займають всю площу кухні.

Навіщо і кому це потрібно?

І через те квартира робітника перетворюється на якусь мебльову крамницю з невеликою жилою площею»²⁹⁸.

«Кому все це потрібно?» — запитує риторично архітектор, і, хоча його питання відносилось лише до величезних буфетів з нескінченною кількістю шухляд (до яких давно нема чого складати — бо перевелось не тільки родинне срібло, а й найпростіший харч) воно цілком адекватно відображає ставлення містян до тогочасної реальності загалом.

У номері «Вістей» за 3 жовтня 1932 р. — фото новозбудованого універмагу — Хаторгу на майдані Р. Люксембург м. Харків. Монументальна 4-х-поверхова споруда на кшталт київського ЦУМу²⁹⁹ наочно демонструвала, що з виробництвом та споживанням у столиці радянської України все гаразд.

Однак, була й інша сторона радянської торгівлі. В тому ж номері вміщена замітка про показовий суд над київськими спекулянтами, на який зігнали, вочевидь, з виховною метою, дві тисячі киян. «Виїздна сесія Київського Облсуду показовим порядком розглянула справу про зловживання і розкрадання краму в Київторзі.

Колишній експедитор Київторгу Петров систематично привласнював собі продукти та промкрам, що прибували на адресу Київторгу, та продавав їх на приватному ринку. Між іншим Петров привласнив собі 4 тюки готового одягу на 12 400 руб.³⁰⁰, та разом з зав. sklepом Баєвим розбазарив 16 лантухів цукру.

Цей крам за допомогою спекулянта Бірштейна продавали на ринку. Бірштейн притяг до цієї справи ще громадянок Степанівську та Прикитину, що разом з ним збували крам.

Облсуд засудив Петрова і Бірштейна до вищої міри соцзахисту — розстрілу, Баєва на 8 років позбавлення волі. Степанівську та Прикитину на 3 роки Бупру.

2-тисячна аудиторія (!), що була присутня на показовому суді з задоволенням зустріла вирок судді»³⁰¹.

Були поки що й інші, більш людські розваги, — у великих містах працювали кіно та театри, зокрема, й національні. Репертуар — на вимогу часу, п'єси, загалом інтернаціональні за змістом: — «На Заході бій» Вс. Вишневського, «Рекрути» Аксельфольда в переробці Резніка, «Сон літньої ночі» Біворка (присвячена робітничому відпочинкові), «Гірш Ленерт», «Кадри» Микитенка, «Роман Цат» Альбертова³⁰², «зовсім перероблюється п'єса «Юліус» Данієля». «При [єврейському — Л.Я.] театрі утворено режисерський штаб, що висуває молодих режисерів на експериментальну роботу. Штаб уже висунув групу молоді переробити п'єсу «Юліус»³⁰³. Влітку єврейський театр гастролював у Артемівську та Луганському, але гастролі практично були зірвані через відсутність організації.

Втім, не театри «роблять погоду» в простому житті обивателя.

Карткова система... Хліб видається за фіксованими нормами. У столиці службовці та студенти отримують 400 грамів, робітники — 600, на важких фізичних роботах — 800, утриманці — 200–300 грамів на день (!). Хліб вже давно неякісний, з домішкою сурогатів. Решта продуктів харчування отоварюються по картках нерегулярно. Окрім квашеної капусти в магазинах за картками нічого не можна придбати. В робітничих та студентських столових одноманітні блюда з сої та нескінченні черги. Студенти харківського університету витрачають на обід щонайменше три години: годину назовні їдальні, годину в черзі в їдальні і ще стільки ж — відшуковуючи місце за столом³⁰⁴. Стіни їдалень обвішані плакатами, що пояснюють поживні властивості сої й втлумачують, що вона є адекватним заміником м'ясу, молоку та яйцям. Але скоро страви з сої стали також недоступними.

Невідповідність раціону потребам молодого організму викликала тяжкі фізіологічні відхилення: ширилася дистрофія, студенти страждали хронічними головними болями, лікарні були забиті хворими. В найбільш катастрофічному становищі опинилися діти та люди літнього віку, державна пайка, яких дорівнювала 200 грамам хліба. Працюючі члени родин вимушено йшли на порушення трудової дисципліни, аби врятувати рідних — міцнів рух несунів. І. Стріонов, що підробляв студентом на хутрянній фабриці, згадував: «Там працювали переважно жінки, й майже всі поголовно займались крадіжками шкір різними шляхами й засобами: перекидали через паркан, натягали на груди замість бюстгальтеру чи трусів, обмотували ікри ніг і т. і. Стовідсотковою була й плинність роботи: одні приходили, інші уходили».

Німецькі інженери, дивуючись питали: «У кого ж вони (працівниці) крадуть, якщо в газетах пишуть, що всі багатства країни належать народу?»³⁰⁵. Поза кадром їхньої педантичної свідомості лишалося багато невідповідностей між офіційною ідеологією та реальним життям.

Деградація промартілей, перманентні перебої з постачанням сировиною, спричинені занепадом сільського господарства та масовим винищенням худоби, відразу позначилися на найбільш масовій групі споживачів кустарних виробів. — Вісті 6 жовтня 1932 р. повідомляли, що гудзикові виробництва виконали план на 44,8%, посудні — 59%, текстильно-фасонні — 76%³⁰⁶. — Дефіцит товарів масового вжитку набирає тотального характеру. Підприємства Укршколопорцеляни зовсім не виробляли скла першого ґатунку, практично не виробляли — другого. Тільки 13% продукції 4-тої взуттєвої фабрики відповідала першому ґатунку. 900 пар червоноармійських чобіт київської взуттєвої фабрики розлізлися в перший же тиждень³⁰⁷.

Великі будівлі п'ятирічки дають порятунок тисячам голодуючих селян. Тільки впродовж 1932 р. Дніпрогес поглинув близько 10 тис. робочих рук. Це малоосвічені, а то й цілковито неписьменні роботяги. Вони мешкають у робітничих бараках і виконують важку працю, що не вимагає певної кваліфікації. Аби рахуватися справжніми пролетарями, їм ще треба багато чому навчитися. За три роки Дніпробуд ліквідував неписьменність серед 10–12 тис. робітників, на кінець 3-го вирішального року першої більшовицької п'ятирічки на Дніпробуд прибуло 2 262 неписьменних і 7 763 малописьменних³⁰⁸.

Соціалізація вичавлених у місто селян відбувається й на дрібних підприємствах, оскільки у великих містах (перш за все столиці) ще доволі продуктивно працюють соціальні програми. — Київська механічна пральня звітувала про досягнення в ліквідації неписьменності в середовищі новоприбулих з села працівниць (21 особа): «За короткий час неписьменні вже непогано читають і пишуть»³⁰⁹.

Стаття під зловісною назвою «Хто не працює — той не їсть!» констатує, що далеко не всі переродилися і стали соціалістами. З 20 млн. робітників і службовців багато є носіями капіталістичної розхлябаності та ледарства. Саме відсутністю ударництва, нехлюйством викликані рішучі дії партії щодо «перевиховання» крутиїв та прогульників. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР про боротьбу з прогулами за відсутність на роботі без поважних причин широко застосовується негайне звільнення і позбавлення «всіх прав і привілеїв, як робітника даного підприємства чи установи»³¹⁰ (читай — соціальних гарантій). Конкретно: робітник разом з роботою втрачав квартиру, отриману від підприємства, чи місце в гуртожитку, картки на хліб, всі види продуктового й промкравового постачання і в обставинах голоду та ізоляції голодуючого села лишався напризволяще безпритульним бомжем.

Шлунок радянського громадянина був поставлений у відверту залежність від ознак «виробничої відданості»: цьому сприяло зосередження забірних карток для працівників та членів їхніх родин у руках керівників виробництва. Систему їх видачі реорганізували таким чином, аби ними користувалися тільки ті, хто працюють. «Відтепер — жодного фунта хліба, жодної речі споживання з державних фондів постачання робітникам не повинен одержати ледар і прогульник, що намагаються нажитися на чужій праці!» — під такими патетичними заявами приховувалася брутально цинічна політика «перевиховання» дрібнобуржуазних шарів населення, переорієнтація їхньої свідомості, як підносилося, на комуністичних, фактично ж — тоталітарних засадах. Голод добре прислужився як універсальний засіб масового перевиховання мас.

Паралельно в повсякденне життя промислових об'єктів запроваджується, як явище цілком легальне й офіційне, система «добровільних» громадських контролерів та сексотів, що працюють на зміцнення тоталітаризму. Задля формування атмосфери упередження й придушення будь-яких проявів інакомислення створюється відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутується молодь. «Групи сприяння прокуратурі організовано на Дніпропетровських заводах ім. Петровського, Лібкнехта та Комінтерна. За допомогою громадськості прокуратурі пощастило викрити багато злочинств як у м. Дніпропетровському, так і в районах області»³¹¹.

У вересні 1932 р. «Вісті» зарясніли повідомленнями про прорив на шахтах Донбасу, залізничних ремонтних майстернях, будівництві шляхів³¹². «Нехлюйство, розгاردіяш, знеосібленість на механізмах і на будівництві, безвідповідальність — ось коріння глибокого прориву шляхового будівництва»³¹³.

Водночас набирає обрисів примара націоналістичної загрози. Вона «розповзається» з західних кордонів України, а саме: з Мархлевського польського й Пулинського німецького районів. Шириться корозія масової політичної свідомості. Потроху вимальовуються риси майбутнього образу ворога — польського й німецького буржуазного націоналізмів. У лютому 1933 р. у польській десятирічці (№ 14) м. Житомира «розкрили» контрреволюційну (!) дитячу організацію, якою, як зазначалося, керували частина вчительства (вчителька Малиновська) та батьків (Фестюк). Ознаки діяльності «контрреволюційної» організації варті того, аби на них зупинитися докладніше.

В 1929 р. (тобто під час розгортання суцільної колективізації) група дітей (17 осіб) «втєкла зі школи й намагалася перейти польський кордон». По той бік кордону вони збиралися розповісти про тяжке становище школи (!). Аби залучитися довірою польських прикордонників, діти хотіли приписати собі в заслугу підпал будівлі Облвиконкому (1927 р.).

В керівники групи записали учня Горлова. Його батько, робітник, виключений з партії під час останньої партчистки, виховав, як з'ясувалося, цілковито антирадянський елемент. Один з його синів — засуджений за вбивство червоноармійця, інший — «активний учасник у бандах». Третій, як бачимо, — юний контрреволюціонер.

Впродовж чотирьох років група «тероризувала» школу: паплюжила портрети В.І. Леніна, на портреті Й. Сталіна написала «жид». У жовтні 1933 р.³¹⁴ «організація» готувала до відправки Й. Сталіну посилку — шкільний сніданок з запискою: «Якби ти так харчувався, ти б не схотів радянської влади». Група псувала, знищувала й крала шкільне майно. Малювала «парнографические» [так у тексті — Л.Я.] малюнки³¹⁵.

Поза школою діяльність групи спрямовувалася на «ускладнення продовольчих труднощів» — хулігани виливали у селянок молоко, розбивали яйця. «... Бывали случаи нагаживания (испражнения) у входа в общественные государственные учреждения»³¹⁶. Група мала на озброєнні ножі, діяла «згуртовано й дисципліновано»: її учасники щоденно отримували завдання стосовно діяльності в школі та поза нею.

Не на краще відрізнялася свідомість польських студентів — у 1931 р. студенти польсектору механічного технікуму знищили в одній з кімнат гуртожитку портрети радянських вождів³¹⁷.

Буржуазний націоналізм польський та німецький разом з українським проголошуються ворогами радянського ладу номер один. Як тільки стабілізується продовольчий стан — настане їхня черга.

6. МІЖ ГОЛОДОМОРОМ ТА ВЕЛИКИМ ТЕРОРОМ: «Жить стало лучше, жить стало веселее»

Цинічні слова, вміщені в «Правді» й тиражовані регіональною пресою без тіні сумління відбивали «методи» більшовицького перевиховання народу: «Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років, просту і як сонце ясну істину: щоб стати заможним, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро»³¹⁸. — Більшовицькі методи перевиховання, здавалося, приносили свої перші — відразливо солодкі плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно придивлялася за оточуючими, — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет зайняли дописи і коротенькі записочки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. «Боротьба за рясний сталінський врожай» перетворилася на нав'язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом газет національних районів.

Невеличкі замітки, кожна з яких з легкістю могла не просто ускладнити життя своїх героїв, а поставити його під великий сумнів, висвітлюють буденне життя національних колгоспів. Бор. Гарячий обурювався з приводу поганого обслуговування читачів «чиновниками» Биківської пошти³¹⁹, Прохоженко закликав прокуратуру звернути увагу на вимокання льону в колгоспі «Нове життя»³²⁰, Лупинос Мушкевич «стучав» про негаразди в колгоспі «Червоний прапор» (с. Н.-Завод), дехто «Колгоспник» — на братів Стахальських з колгоспу ім. Сталіна (с. Н.-Майдан), яких звинувачував у шкідництві, пиятиках, прийомі підозрілих гостей (!)³²¹, «Комсомолец» скаржився на роботу рахівника Муляра³²², Турова сповіщала про продавця кооперативної крамниці, який до 12-ї години спав, а решту часу розважав село грою на гармошці³²³. І т. д., і т. д., і т. д... Не багато не мало — стукачівські дописи складали ½ газетної шпальти, ¼ відводилося під відомості з сіл, ¼ — на вісті з-за кордону (на часі — наступ китайської Червоної армії в провінції Хунані, Італо-Абіссінський конфлікт та вибори до польського сейму).

Як видно з матеріалів місцевої преси, негаразди в польських колгоспах були постійним головним боєм для адміністрації. Міфічні кореспонденти (під псевдо «С.», «С-кий», «С.П.», «Колгоспник», «Комсомолец» зазвичай приховувався штатний кореспондент) писали про відсутність трудової дисципліни («... на роботу виходять всього 6–8 колгоспниць, із яких частина приходить в 10–12 годин»), «норми не виробляють. Частину льону віддали для обробітку окремим колгоспницям, а ті працюють, коли мають вільний час», «не всі жінки виходять на роботу», сімба хронічно в стані зриву³²⁴. «Колгоспники» колгоспу «Червона Майхерівка» — стучали самі на себе (!) про те, що замість того, щоб